

би, способи та прийоми, які застосовують не лише правоохоронні органи, а й органи влади та місцевого самоврядування, громадські та інші організації, а також самі громадяни. Водночас очевидно, що протидія злочинності являє собою комплекс заходів щодо забезпечення безпеки охоронюваних законом інтересів громадян, суспільства й держави, що полягає в розробці та здійсненні системи цілеспрямованих заходів щодо перешкоджання виникненню причин злочинів, умов, що сприяють їх вчиненню, а також щодо виявлення, запобігання й припинення злочинів шляхом профілактики та запобігання.

До суб'єктів протидії злочинності слід відносити органи державної влади, органи місцевого самоврядування, інституції громадянського суспільства, організації та фізичних осіб у межах їх повноважень (компетенції).

Цілями протидії злочинності є підвищення рівня захищеності особи, суспільства й держави в цілому, зниження рівня злочинності та утримання її на певному рівні (контроль), мінімізація та (або) ліквідація наслідків злочинної діяльності.

Способами досягнення цілей протидії злочинності виступають як рання профілактична, запобіжна діяльність, спрямована на виявлення й подальше усунення причин протиправної (злочинної) активності, так і боротьба зі злочинністю як діяльність, що спрямована на виявлення, запобігання, припинення, розкриття та розслідування злочинів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Криминология : [учебник для вузов] / под общ. ред. А.И. Долговой. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2005. – 786 с.
2. Литвак О.М. Державний вплив на злочинність: кримінологічно-правове дослідження / О.М. Литвак. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 277 с.
3. Криминологічний довідник : [довідкове видання] / за наук. ред. О.М. Бандурки, О.М. Джужи, О.М. Литвинова. – Х. : Золота миля, 2013. – 385 с.
4. Бандурка О.М. Протидія злочинності та профілактика злочинів : [монографія] / О.М. Бандурка, О.М. Литвинов. – Х. : Вид-во ХНУВС, 2011. – 308 с.
5. Саркисов Г.С. Социальная система предупреждений преступности / Г.С. Саркисов. – Ереван : Айастан, 1975. – 185 с.
6. Бандурка А.М. Противодействие преступности: война терминов, понятие, общая характеристика / А.М. Бандурка, Л.М. Давыденко // Право і безпека. – 2004. – № 3/3. – С. 7–11.
7. Лекарь А.Г. Профилактика преступлений / А.Г. Лекарь. – М. : Юридическая литература, 1972. – 102 с. ; Зелинский А.Ф. Криминология : [учеб. пособие] / А.Ф. Зелинский. – Х. : Рубикон, 2000. – 289 с.
8. Литвинов О.М. Сучасні проблеми управління профілактикою злочинів : [монографія] / О.М. Литвинов. – Херсон : Олді-плюс, 2003. – 446 с.
9. Аванесов Г.А. Криминология. Прогностика. Управление / Г.А. Аванесов. – Горький, 1975. – 334 с.
10. Науково-практичний аналіз відповідності українського законодавства положенням Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми : [монографія] / за заг. ред. О.М. Бандурки, К.Б. Левченко, О.М. Литвинова. – Х. : Права людини, 2011. – 87 с.
11. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» : [наук.-практ. коментар] / за заг. ред. О.М. Бандурки, В.В. Ковальської, О.М. Литвинова. – Х. : Ніка Нова, 2012. – 45 с.

УДК 343.214

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Котяй Т.В., здобувач
кафедри кримінального права № 1
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено загальнотеоретичному дослідженню поняття та ознак тлумачення норм кримінального права. Наведено позицію автора щодо розуміння змісту інтерпретаційної діяльності щодо норм кримінального права.

Ключові слова: тлумачення права, норми кримінального права, ознаки тлумачення норм права, принципи тлумачення норм права, прийоми тлумачення норм права.

Статья посвящена общетеоретическому исследованию понятия и признаков толкования норм уголовного права. Приведена позиция автора относительно понимания содержания интерпретационной деятельности относительно норм уголовного права.

Ключевые слова: толкование права, нормы уголовного права, признаки толкования норм права, принципы толкования норм права, приемы толкования норм права.

Kotyay T.V. THE GENERAL THEORETICAL ASPECT OF CRIMINAL LAW INTERPRETATION

The article is devoted to the general theoretical research of concepts and signs of criminal law interpretation. The author's position regarding the content of interpretative activity relatively norms of criminal law is adduced.

Key words: interpretation of law, norms of criminal law, signs of legal interpretation, interpretative principles, methods of legal interpretation.

Постановка проблеми. Тема тлумачення є традиційною в юридичній науці, а питання про тлумачення норм кримінального закону – дискусійним, оскільки відсутня єдність думок щодо його поняття та ознак.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню тлумачення, у тому числі й норм кримінального права, присвячені праці відомих учених-правознавців М.М. Волленка, Є.В. Васьковського, Л.Є. Володимирова,

Н.Л. Гранат, О.І. Кадикало, О.В. Капліної, М.М. Коркунова, В.В. Лазарева, П.О. Недбайла, А.С. Піголкіна, П.М. Рабіновича, І.Л. Самсіна, І.Д. Сліденка, Ю.М. Тодики, О.Ф. Черданцева, Н.І. Хабібуліної, М.В. Цвіка, П.С. Єлькінд та інших.

Метою статті є дослідження поняття й ознак тлумачення норм кримінального права та з'ясування змісту інтерпретаційної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Тлумачення як процес надання певного значення мовному вираженню законів та інших нормативно-правових актів має місце на всіх стадіях правового регулювання: під час правотворчості, систематизації законодавства. Своєрідність тлумачення полягає також у тому, що ця діяльність, завершуючи процес регламентації суспільних відносин, є одним із початкових елементів процесу реалізації юридичних норм. При цьому в єдиному фокусі сходяться і юридичне знання, і правова культура, і юридичне мистецтво. Із цієї точки зору юридична герменевтика, тобто наука й мистецтво тлумачення юридичних термінів і понять, є вершиною юридичної майстерності.

Так, визначенню поняття тлумачення приділялася значна увага в юридичній літературі на початку ХХ століття. Застосування норми права до кожного конкретного випадку передбачало, що власне норму права вже встановлено. З'ясування цієї обставини спрямовувалося насамперед на встановлення відповідності зовнішнього вираження норми права її дійсному змісту шляхом критики, що мала на меті визначення достовірності норми й правильності її тексту. Правознавці виділяли два види критики: вищу та нижчу. Нижча критика спрямовувалася на усунення друкарських помилок, описок, допущених у тексті закону. Завданням вищої критики була перевірка юридичної сили оприлюднених законів: чи є вказаний закон вираженням законодавчої волі влади та чи не суперечить він основним засадам конституції [1, с. 14]. Після критики настає етап тлумачення. Г.Ф. Шершеневич категорично стверджував, що недопустимим є змішування критики й тлумачення. Їх відмінність, на думку вченого, полягає в тому, що тлумачення має на меті з'ясувати зміст норми за її зовнішнім вираженням, тоді як критика обмежується встановленням точності вираження. Однак автор стверджував, що не потрібно розглядати тлумачення як різновид наукової діяльності, оскільки тлумачити можуть і повинні всі, хто зобов'язаний погоджувати свою поведінку з приписами норм права [2, с. 716–742].

Тлумачення закону полягає в з'ясуванні та всебічному розкритті його змісту з метою точного застосування. Тлумачення не може бути довільним, таким, що виходить за межі волі законодавця, вираженої в тексті закону.

Як наголошував М.С. Таганцев, під час тлумачення закону слід пам'ятати, що «думка, намір законодавця, які не знайшли вираження в тексті закону, не становлять закону: що не виражено, те не може бути й виявлено» [3, с. 149].

При цьому слушною є думка професора Д.І. Мейєра: «Не потрібно думати, що тлу-

мачення стосується лише «темних» законів; тлумачення – це роз'яснення змісту мови, ясність же мови – поняття відносне. Тому тлумачення саме по собі може мати місце щодо кожного закону, лише інколи може виявитися абсолютно непотрібним» [4, с. 68].

Термін «тлумачення» (інтерпретація) є багатозначним. У гуманітарних науках за його допомогою позначається спосіб пізнання різноманітних об'єктів культури (інтерпретація творів мистецтва, інтерпретація культурного значення матеріальних об'єктів, створених людиною, тощо) або розуміння різних мовних текстів (письмових джерел). Саме в останньому сенсі розуміється цей термін, коли мова йде про тлумачення норм права.

Термін «тлумачити» означає «визначити зміст, роз'яснювати, з'ясовувати суть чого-небудь; давати певне пояснення або висвітлювати певним чином, розуміти так чи інакше що-небудь; трактувати» [5, с. 1251].

Термін «тлумачення» (лат. *interpretatio*) означає «роз'яснення, тлумачення; переклад» [6, с. 310].

У юридичному словнику Г. Блека вказано: «Тлумачення – це мистецтво чи процес знаходження та з'ясування змісту законодавчого акта, заповіту, договору чи іншого писемного документа; знаходження й відображення правдивого значення будь-яких символів, використаних для передачі думок» [7, с. 817].

Юридична енциклопедія надає таке визначення вживаної термінології: це інтелектуально-вольова діяльність, спрямована на з'ясування й роз'яснення волі законодавця, що матеріалізована в нормі права, а також результати цієї діяльності [8, с. 80].

Так, під тлумаченням права розуміється певний розумовий процес, спрямований на встановлення змісту норм права за допомогою його способів.

Процес тлумачення є обов'язковим для подальшої реалізації правових норм, оскільки під час його здійснення виявляються можливі наслідки дії акта, що тлумачиться, суспільно-історичні умови його прийняття, а також мета й соціальне спрямування. Так досягається мета тлумачення норми права, виражена в точному та єдиному розумінні й застосуванні закону, недопущенні двоякого трактування й спотворення його змісту, який законодавець вклав у відповідну словесну форму.

З іншої боку, тлумаченням права є результат зазначеного розумового процесу, що знаходить вираження в сукупності суджень (граматичних пропозицій), у яких розкривається зміст норм, що тлумачаться, наприклад, тлумачення, що міститься в коментованому кодексі, у якому після кожної статті наводиться її пояснення, або в постановках Пленуму Верховного Суду України за певною категорією справ. У такому ж значенні використовується цей термін, коли йдеться про поширювальне, обмежувальне чи буквально (адекватне) тлумачення, про правильне й неправильне тлумачення. Характеристика результату тлумачення в одному випадку надається з точки зору його відповідності текстуальному вираженню норми, а в іншому – з точки зору відповідності отриманого результату загально визначеним правилам тлумачення.

Інтерпретаційні норми як результат тлумачення поділяються на два види: 1) конкретизуючі норми, отримані в результаті логічного висновку з більш загальних та абстрактних інтерпретаційних норм, що сформульовані самим законодавцем. Такі норми містять вказівку на права й обов'язки суб'єктів відносин, що ними регулюються; 2) норми про норми, які містять визначене розуміння окремих термінів і виразів, що містяться у формулюванні інтерпретаційної норми або її окремих структурних частин. Подібні норми містяться в актах нормативного тлумачення та мають форму розповідних, описових речень, ствердних чи заперечних, юридичних оцінок тих або інших фактів, обставин, їх ознак, прямих нормативних приписів, які містять вказівку на те, як слід розуміти певну норму. До останніх також відносимо норми, що безпосередньо вказують на права й обов'язки суб'єктів щодо більш конкретних обставин, які загалом охоплюються нормою, що тлумачиться.

Результату тлумачення надано різні характеристики. Одні автори вбачають під ними ясність і визначеність (С.С. Алексєєв), інші – правильність та істинність (П.О. Недбайло, А.С. Піголкін).

Деяко відмінна характеристика надається тлумаченню, коли йдеться про офіційне й неофіційне тлумачення. У такому разі тлумачення як сукупність певних висловлювань (пропозицій), що розкривають зміст норм права, розглядається з позиції того, ким воно здійснюється, від якого суб'єкта походить, чи володіє, відповідно, формальною обов'язковістю для інших суб'єктів. Фактично йдеться про тлумачення як роз'яснення змісту норми одним суб'єктом іншому.

Тривалий час увага вчених зосереджувалася переважно на дослідженні проблем тлумачення в межах загальної теорії права, галузевим юридичним наукам не приділяли належної уваги щодо особливостей тлумачення норм права, що формують галузь.

У загальній теорії права під тлумаченням правових норм (права, закону) розуміється інтелектуальна діяльність, спрямована на розкриття смислового змісту правових норм.

О.Ф. Скакун, розширивши визначення вживаної термінології, зауважує: «Це інтелектуальна діяльність суб'єкта щодо встановлення точного смислу (змісту) норм права, яка здійснюється за допомогою певних прийомів і засобів та має на меті правильну реалізацію й підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин» [9, с. 646].

Наведене визначення дозволяє виділити ознаки тлумачення норм права. По-перше, тлумачення – це діяльність як форма існування людського суспільства, прояв активності суб'єкта; має свідомий характер та включає мету, засіб, результат і сам процес. Часто поряд із терміном «діяльність» використовується поняття «процес» (від лат. *processus* – просування), що визначається як послідовна зміна явищ, станів розвитку чого-небудь, сукупність послідовних дій для досягнення відповідного результату. Вважаємо за доцільне використовувати термін «діяльність», оскільки він повніше визначає природу тлумачення

норм права, адже враховує і процес, і результат, і мету й засоби її досягнення. Як справедливо зазначає С.С. Алексєєв, тлумачення права – це не саме пізнання, а діяльність щодо встановлення змісту правового акта для його практичної реалізації [10, с. 502].

По-друге, юридична інтерпретація – це розумова (інтелектуальна) діяльність. Так, більшість учених визначають тлумачення права саме через категорію «розумовий», або «інтелектуальний». Ю.М. Тодика вказує, що тлумачення права – це процес мислення, спрямований на з'ясування змісту норм права [11, с. 52]. І.П. Малинова під інтерпретацією розуміє клас розумових операцій [12, с. 41].

По-третє, тлумачення норм права має цільовий характер. Так, метою тлумачення правових норм, на думку С.В. Шевчука, може бути усунення невизначеності правових норм та їх суперечностей, з'ясування сенсу норм і принципів та їх роз'яснення, з'ясування наміру законодавця [13, с. 217]. Крім того, інтерпретаційна діяльність передбачає виявлення прогалин у чинному законодавстві та сприяє їх заповненню. Однак питання про здатність заповнення прогалин у праві за допомогою тлумачення постає в контексті «судової правотворчості» або «дискреційних повноважень суду» та не має однозначної відповіді.

По-четверте, правотлумачення має уточнюючий характер, що знаходить відображення під час реалізації права, особливо в процесі правозастосування, коли виникає необхідність конкретизувати певні елементи норм права. Конкретизація виступає тією основою, через яку абстрактна норма стає конкретною, а тому більш зрозумілим стає її зміст у результаті тлумачення [14, с. 33].

По-п'яте, тлумачення має опосередкований характер, оскільки використовуються знання, які опосередковують з'ясування змісту норм права, а саме: а) мови, якою сформульовано норму права; б) про систему права, зв'язки норми, що тлумачиться, з іншими нормами; в) про генетичні зв'язки норми права; г) про умови, обставини реалізації норм права, їх функціональні зв'язки в процесі реалізації з іншими соціальними явищами [15, с. 245]. Наведеним ознакам відповідають способи тлумачення, що визначаються як сукупність відносно відособлених прийомів і правил, за допомогою яких інтерпретатор розкриває суть норми з метою правильного й уніфікованого її розуміння та застосування. Так, виокремлюють такі способи тлумачення норм права: мовний (філологічний, граматичний, текстовий), системний (систематичний), логічний, функціональний, цільовий (теологічний), спеціально-юридичний, історичний (політичний, історико-політичний), соціологічний, герменевтичний.

Опосередкованість тлумачення обумовлюється не лише використанням вказаних знань і способів, а й тим, що правове регулювання конкретної ситуації нерозривно пов'язане з діяльністю інтерпретатора. Останній є посередником між існуючим правовим актом і казусом, що трапився в житті суспільства. У цьому контексті цікавим є факт, що тер-

мін «посередник» походить від латинського *interpres*.

По-шосте, тлумачення – це суб'єктивний процес пізнання, як з'ясовуємо із зазначеного. Крім того, суб'єктивний характер тлумачення обумовлюється також його творчим характером, адже під час тлумачення тієї чи іншої норми права досягаються нові знання, що відображають її зміст.

По-сьоме, тлумачення норм права ґрунтується на відповідних принципах: справедливості, добросовісності, неупередженості, розумності, обґрунтованості й повноти застосування прийомів (засобів). Принципи інтерпретації – це основні вимоги, що ставляться до діяльності щодо пізнання змісту норм права.

Так, тлумачення норм включає два елементи: з'ясування (під яким варто розуміти гносеологічний процес, що характеризується внутрішньою розумовою діяльністю щодо встановлення змісту правових норм) та роз'яснення (пояснення іншим суб'єктам, зовнішнє вираження з'ясованого сенсу правових норм).

З'ясування розпочинається з усвідомлення значення слів, у чому, власне, полягає філологічне тлумачення. Однак роз'яснити правову норму, використовуючи лише прийоми філологічного тлумачення, практично неможливо. Тому у філологів виникає необхідність користуватися логічними законами та аналізувати терміни не лише з філологічного боку, а й із юридичного. Наприклад, якщо розглядати терміни «мучення» та «мордування» лише з філологічного боку, вони будуть абсолютними синонімами: мучення – дія за значенням *мучити* та стан за значенням *мучитися*, *мучити* – завдавати мук, фізичних або моральних страждань; а мордування – дія та стан за значенням *мордувати* – завдавати комусь фізичного болю або моральних страждань; мучити, катувати. Згідно з тенденцією до уникання синонімії в термінології такі терміни мали б замінити один одного або взагалі йшлося б про усунення одного з них. Долучення юридичного аналізу показує, що *мучення* – це примусове тримання людини в умовах, шкідливих для життя (холоді, задусі тощо), а *мордування* – це спричинення людині фізичного болю шляхом щипання, штрикання гострими предметами тощо. Отже, ці два терміни мають право на існування, заміщувати один одного вони не можуть.

Словесне вираження норми права може допускати різні варіанти тлумачення, тому перед правозастосувачем виникає питання, якому з них надати перевагу. Англо-американська правова традиція з метою уникнення свавільної інтерпретації в корисних інтересах однієї зі сторін пропонує застосовувати канони тлумачення (*canons of construction, canons of interpretation*), тобто правила правового розмірковування. Ці правила мають рекомендаційний характер, проте їх дотримання є важливою умовою, оскільки вони встановлюють єдині критерії розуміння й аналізу нормативно-правового тексту.

Отже, під час з'ясування змісту будь-якого нормативно-правового акта інтерпретатор

має справу з певною знаковою системою – словесно-документальною, мовно-логічною формою викладу волі законодавця, яка отримала конкретне юридичне вираження. Тому інтерпретація правових норм повинна ґрунтуватися на філологічному тлумаченні, на аналізі властивостей правових норм та на приписах самого закону.

Так, роз'яснення власне кримінального закону пов'язане безпосередньо з автентичним (легальним) тлумаченням. Як і в загальній теорії права, термін «роз'яснення» традиційно належав до тлумачення кримінального закону, проте не до законодавчої техніки. При цьому на практиці виникають питання, чи можна вважати автентичне тлумачення актом правотворчості та чи може воно міститися в самому тексті кримінального закону [16, с. 40]. У юридичній літературі із цього приводу наведено різні позиції, що зводяться до висновку про необхідність підвищення ефективності кримінального закону шляхом удосконалення логіко-мовної форми вираження законодавчих приписів та надання роз'яснень кримінального закону саме законодавцем. Тому доцільним є введення в текст закону окремої статті чи розділу, який буде присвячено роз'ясненню вживаній у законі термінології.

Термінологія й поняттєвий апарат кримінального права – це результат тісної взаємодії логічного та власне лінгвістичного мислення. Це також складник загальноправового термінологічного й поняттєвого апарата, що є системою логічно пов'язаних понять і категорій, виражених за допомогою термінів і термінологічних зворотів, які функціонують у статтях кримінального законодавства України [17, с. 122]. Тому під час здійснення тлумачення кримінально-правових норм необхідні знання про мову, якою написано текст закону; про будову правової норми та правила юридичної техніки, що застосовуються в законі; про системні зв'язки, які існують між різними нормами кримінального закону, а також між нормами кримінального й інших галузей права; про закони правильного мислення; про історичні умови прийняття й застосування відповідних кримінально-правових норм; про мету закону. Цим знанням відповідають такі способи тлумачення, як філологічний (граматичний), систематичний, історичний.

По-перше, необхідність тлумачення норм кримінального права обумовлюється наявністю великої кількості оціночних понять, що застосовуються законодавцем під час формулювання кримінально-правових норм («тяжкі наслідки» – ст. ст. 133, 194, 232-1 265 Кримінального кодексу України; «значна шкода» – ст. ст. 185, 186, 189, 190 Кримінального кодексу України тощо).

По-друге, така потреба виникає у зв'язку з наявністю в Кримінальному кодексі України конкуруючих, відсильних і бланкетних норм, зміст яких неможливо з'ясувати без урахування змісту інших норм, у тому числі й тих, що знаходяться в інших нормативно-правових актах (наприклад, положення ст. 286 Кримінального кодексу України «Порушення правил

безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами» є бланкетною нормою, яка потребує звернення до Правил дорожнього руху).

По-третє, техніко-юридична недосконалість тексту кримінального закону, відсутність ясності й точності законодавчих формулювань зумовлюють необхідність надання роз'яснень Пленумом Верховного Суду України або тлумачень Конституційним Судом України.

Наведені причини, однак, можуть створити умови для занадто високої творчої активності суб'єктів тлумачення, що призведе до необґрунтованого розширення сфери кримінально-правового регулювання. Тлумачення не повинне замінювати правотворчу діяльність компетентних суб'єктів, створюючи нові норми права, проте може вносити в норму елемент новизни. Як відомо, Наполеон, з діяльністю якого пов'язують створення Цивільного кодексу Франції та Кримінального кодексу Франції, дізнавшись про появу коментаря до одного з них, вигукнув: «Усе, мій кодекс помер». Тому необхідно чітко визначити межі «творчої» природи тлумачення, що має на меті виявлення законодавчої волі, втіленої в тексті закону, та її реалізації, проте жодним чином не на розвиток і вправлення законодавчої волі за допомогою тлумачення шляхом надання закону нового сенсу (значення).

Висновки. Отже, під тлумаченням норм кримінального права слід розуміти діяльність щодо з'ясування й роз'яснення змісту кримінально-правових норм, а також результати цієї діяльності з метою правильного їх застосування та реалізації.

Зміст юридичного тлумачення – це сукупність спеціальних прийомів (засобів), спрямованих на досягнення зазначеної мети.

Тлумачення не може здійснюватися всупереч закону або поза ним, фактично створюючи нові кримінально-правові заборони.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гаджиев Х.И.Ф. Понятие толкования и его значение / Х.И.Ф. Гаджиев // Дайджест. Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии. – 2001. – № 6. – С. 11–14.
2. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права: часть теоретическая : в 4 т. / Г.Ф. Шершеневич. – М. : Изд-во Бр. Башмаковых, 1910. – Т. 1 : Философия права. – 1910. – 839 с.
3. Таганцев Н.С. Русское уголовное право : в 2 т. / Н. С. Таганцев. – Тула : Автограф, 2001. – Т. 1. – 2001. – 800 с.
4. Мейер Д.И. Русское гражданское право / Д.И. Мейер. – М. : Статут, 2003. – 831 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1427 с.
6. Крысин Л.П. Толковый словарь иноязычных слов / Л.П. Крысин. – М. : Эксмо, 2005. – 944 с.
7. Black's Law Dictionary / by H.C. Black. – 6 ed. – St. Paul : West Publishing Co, 1991. – 1657 p.
8. Юридична енциклопедія : в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Українська енциклопедія, 1998–2004. – Т. 2. – 1999. – 741 с.
9. Скаун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : [учебник] / О.Ф. Скаун. – Х. : Эспада, 2007. – 840 с.
10. Алексеев С.С. Общая теория права : [учебник] / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК «Велби», Изд-во «Проспект», 2008. – 566 с.
11. Тодика Ю.М. Способи тлумачення Конституції і законів Конституційним Судом / Ю.М. Тодика // Вісник Академії правових наук України. – 2002. – № 2(25). – С. 51–58.
12. Малинова И.П. Философия права (от метафизики к герменевтике) / И.П. Малинова. – Екатеринбург : Изд-во Ур-ГЮА, 1995. – 128 с.
13. Шевчук С.В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні / С.В. Шевчук. – К. : Реферат, 2007. – 640 с.
14. Соцура Л.В. Неофициальное толкование норм права : [учеб. пособие] / Л.В. Соцура. – М. : Профобразование, 2000. – 112 с.
15. Прийма С.М. Ознаки тлумачення норм права / С. М. Прийма // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 3(58). – С. 239–248.
16. Кострова М.Б. Новые аспекты учения о толковании уголовного закона / М.Б. Кострова // Уголовное право. – 2003. – № 4. – С. 39–41.
17. Василькова Л.М. Законодавче та філологічне тлумачення термінопонять кримінального права / Л.М. Василькова // Термінологічний вісник. – 2013. – Вип. 2(2). – С. 120–124.